

THEMA 54 - ONDER HET PLAVEISEL 1 : STRATEN EN PLEINEN

In 1975 werd in mijn geboorteplaats Joure de lagere 'Burgerschool' afgebroken om plaats te maken voor een parkeerplaats op wat nu het Douwe Egberts Plein heet. Bij de graafwerkzaamheden kwamen er veel botten en schedels boven van waarschijnlijk een voormalige begraafplaats. De school was gebouwd in 1874, maar over een eerdere begraafplaats op die plek heb ik niets kunnen vinden. Er vond geen onderzoek plaats over deze locatie, de ouderdom en

uit Joure

de herkomst van de stoffelijke resten. En waar men zich nu al druk maakt en de pers inschakelt over de vondst van een enkel botje op een begraafplaats, maakte men zich toen totaal niet druk over de botten en schedels die naar boven waren gekomen. En zo kon mijn moeder, die blijkbaar toen al een funeraire interesse bij mij bespeurde, een schedel meenemen, die nu nog in mijn kast staat en die ik nu maar beschouw als één van mijn voorouders.

VERDWENEN EN VERGETEN?

Hoeveel begraafplaatsen zijn zo niet onder het plaveisel verdwenen? Verdwenen in de zin van verdwenen uit het geheugen, vergeten dus, want vaak zijn ze bewaard gebleven en werden/worden ze (her)ontdekt bij een opgraving. Gelukkig zullen sinds de ondertekening in 1992 van het Verdrag van Malta ofwel het *Europees Verdrag inzake de bescherming van het archeo-*

logisch erfgoed, situaties als hierboven beschreven niet (vaak) meer voorkomen.

Het verdrag van Malta beoogt het cultureel erfgoed dat zich in de bodem bevindt beter te beschermen. Dus eerst archeologisch onderzoek alvorens er een andere dan een archeologische schop de grond ingaat.

Enkele voorbeelden:

• Eindhoven - Catharinaplein

man ca. 47 jaar   vrouw ca. 42 jaar   - Eindhoven -   vrouw ca. 33 jaar   man ca. 55 jaar

In Eindhoven werd op het plein van de Catharinakerk in het centrum van de stad in 2002 bij een kleinschalige opgraving gekeken of er overblijfselen van de middeleeuwse kerk bewaard waren gebleven. Tot ieders verrassing bleek er ook goed geconserveerd skeletmateriaal aanwezig op het voormalige Sint-Catharina-kerkhof met als bijzondere vondst het skelet van een tienjarige jongen, die de geschiedenis in zou gaan als 'Marcus van Eindhoven'. Eeuwenlang hadden de gestorven en begraven Eindhovenaren onder het plaveisel gelegen alvorens zij bij de grootschalige opgraving in 2005-06 herontdekt werden: de overblijfselen van meer dan 1.050 individuen uit de periode 1200 tot 1850.

Marcus werd forensisch gereconstrueerd, de skeletten kregen in dozen een tweede begraafplaats in het Erfgoedhuis, op het Catharinaplein bieden twee glazen kijksleuven een inkijkje in de onderwereld en in de Catharinakerk is een kleine archeologische tentoonstelling.

Flipje, ca. 9 jaar

Katelijn, ca. 40 jaar

Marcus, ca. 10 jaar

• Haarlem - Botermarkt, Donkere Begijnhof & Nieuwe Kerksplein

Op Begraafplaats Kleverlaan in Haarlem ligt een bijzondere grafzerk.

In november 2014 werden meer dan 100 skeletten van eeuwenoude Haarlemmers uit 1436-1480 bijgezet in een nieuw graf en kregen een nieuwe steen. Ze waren begraven op middeleeuwse begraafplaatsen, eeuwenlang vergeten onder het plaveisel van de Botermarkt, Donkere Begijnhof en het Nieuwe Kerksplein en opgegraven tijdens archeologische onderzoeken.

Zo vond voorafgaand aan de plaatsing van ondergrondse afvalcontainers op de Botermarkt in Haarlem archeologisch onderzoek plaats. Daarbij werden de skeletten gevonden van 45 individuen, begraven tussen 1435-1450 op de begraafplaats van het Sint-Gangolf Gasthuis.

Alkmaar - Paardenmarkt

Bij de herinrichting in **Alkmaar** van de Paardenmarkt in 2010 werden bij voorafgaand archeologisch onderzoek 189 individuele begravingen en twee massagraven met respectievelijk 22 en 9 individuen opgegraven. Deze skeletten waren in de late Middeleeuwen begraven op het kerkhof behorende bij het Minderbroederklooster (1448-1573).

Twee interessante feiten kwamen boven de grond. Ten eerste bleek het niet alleen een begraafplaats voor monniken te zijn geweest, want er werden praktisch evenveel mannen als vrouwen gedetecteerd en 4 kinderen. Ten tweede was het grote massagraf interessant, omdat het na bestudering bleek te stammen uit 1573 en skeletten van soldaten te bevatten, vanwege hun lengte eerder Geuzen dan Spanjaarden, die waren gesneuveld bij het beleg van Alkmaar door de Spanjaarden.

Bij de herinrichting van het plein zijn de contouren van de graven blijvend in het plaveisel aangegeven.

NA DE FUNERAIRE REVOLUTIE

Het bovenstaande ging over middeleeuwse begraafplaatsen, waar al eeuwen geleden zand of plaveisel overheen was gegaan. Eenzelfde lot heeft begraafplaatsen getroffen die hun poorten moesten sluiten na de funeraire revolutie, de funeraire omwenteling op de grens van de 18^e

en 19^e eeuw. Kort samengevat: het begraven in kerken en op kerkhoven en begraafplaatsen in steden werd verboden en er moesten buiten de stad begraafplaatsen worden aangelegd.

Wat gebeurde er met de gesloten begraafplaatsen en kerkhoven in de grote(re) steden?

• Frankrijk - Parijs: onder het plaveisel

In **Parijs**, dat voor de funeraire revolutie beschikte over zo'n 200 begraafplaatsen in de stad, meestal kerkhoven, werden na de gedwongen sluiting van die begraafplaatsen de graven geruimd en de stoffelijke resten overgebracht naar de Catacomben. Het was een jarenlange operatie, waarbij vooral 's nachts een onophoudelijke lijkstoet door de straten van Parijs trok met karren vol gebeente, begeleid door priesters, lijkbidder en 80 ingehuurde beroepshuilers (*pleurants*). Alleen al voor het *Cimetière des Innocents* wa-

Fontaine des Innocents

ren 15.373 karren nodig om de twee miljoen doden naar de Parijse Catacomben te vervoeren.

De *Begraafplaats van de Onnozele Kinderen* lag van 640 tot 1780 onder het plaveisel van wat nu het Square des Innocents heet. Alleen de *Fontaine des Innocents* herinnert nu nog aan deze historische plek.

Uiteindelijk werden de Catacomben gevuld met 6 miljoen ex-Parijzenaren. Maar er is ook veel blijven liggen en later onder het plaveisel terechtgekomen.

Rue Éginhard: Cimetière Saint-Paul-des-Champs

Een voorbeeld van een begraafplaats die nu nog gedeeltelijk onder het plaveisel ligt, is het voormalige *Cimetière Saint-Paul-des-Champs*, het kerkhof van de *église Saint-Paul-Saint-Louis*. Het kerkhof werd gesloten in 1791. Omdat er al direct gebouwd werd, zijn veel stoffelijke resten nooit overgebracht naar de Catacomben en liggen er nog. In de rue Éginhard in de Marais sta je er bovenop.

Op de begraafplaats werden bekende persoonlijkheden begraven, zoals de schrijver François Rabelais (1483-1553), Jean Nicot (1530-1600, diplomaat die zijn naam gaf aan de nicotine vanwege de introductie van tabak in Frankrijk), de architecten François Mansart (1598-1666) en Jules Hardouin-Mansart (1646-1708, ontwerper van de *Dôme des Invalides*).

Ook werd hier de mysterieuze *Homme au masque de fer* (man met het ijzeren masker) in 1703 begraven, die gevangen zat in de Bastille en zoals alle gevangenen hier werd begraven. Wie was hij? De zoektocht naar zijn identiteit heeft geleid tot veel speculaties, legenden, romans (o.a. *Le vicomte de Bragelonne* van Alexander Dumas) en films.

● Engeland - Londen: onder het groen

In Engeland verliep de funeraire revolutie anders. Een belangrijke reden daarvan is het gegeven dat Napoleon Engeland nooit heeft oververd en kunnen toevoegen aan zijn Keizerrijk.

In de landen die onder invloed van Napoleon kwamen, werden de Napoleontische wetten ingevoerd, waaronder het decreet uit 1804 over de sluiting van begraafplaatsen in de steden. In het Habsburgse Rijk was keizer Joseph II van met zijn decreet uit 1784 zelfs nog eerder.

De grootste verschillen tussen Europa en Engeland op funerair gebied waren: sluiting van binnenstedelijke begraafplaatsen kwam later, namelijk met de *Burial Act* van 1852 en begraafplaatsen mochten niet geruimd worden door de

Bunhill Fields

Disused Burial Ground Act van 1884. Het belangrijkste doel van de laatste wet was de omvorming van gesloten begraafplaatsen in *resting places, gardens and playgrounds*. De *headstones* werden verplaatst naar de rand, oude paden werden betegeld en voorzien van zitbankjes. De doden bleven onder het groen liggen. Vandaag de dag zijn er 73 begraafplaatstuinen in de City en Central Londen, die kunnen worden bezocht. Je kunt er rustig zitten, je lunchpakketje opeten en eventueel nadenken over de eindigheid van het leven.

Alleen begraafplaats Bunhill Fields heeft nog de ware kerkhofsfeer van weleer behouden, hoewel er nooit een kerk heeft gestaan.

Covent Garden - St. Paul's Churchyard

Een mooi voorbeeld van een *resting place* voor zowel doden als levenden is te vinden bij de St. Paul's Church in Covent Garden. Het kerkhof werd tegelijk met de kerk in 1638 ingewijd en in gebruik genomen. Vanaf Covent Garden bekeken, ligt het kerkhof evenals de hoofdingang van de kerk aan de andere kant. Enkele grafstenen, vooral aan de linkerkant van de kerk, herinneren nog aan de voormalige functie van deze plek. Vanaf Covent Garden zie je de stenen door het hek staan. In het tegelpad liggen nog diverse grafzerken. Een zekere Margaret Ponteous werd hier op 12 april 1665 begraven. Zij was het eerste slachtoffer van een van de grootste epidemieën in de geschiedenis van Londen, *The Great Plague*, de grote pest-epidemie van 1665.

• Nederland na 1829: straatnamen met 'kerkhof'

In Nederland heeft het iets langer geduurd voordat de funeraire revolutie een feit werd. Onder Frans bewind gold het decreet van Napoleon, maar na het vertrek van de Fransen werd het begraven in kerken en steden weer toegestaan tot het per Koninklijk Besluit d.d. 22.08.1817 van koning Willem I definitief werd verboden per 1.1.1829. Daarna is nog in veel steden gesjoemeld, omdat men geen plek of geen zin had buiten de stad een begraafplaats aan te leggen. Zo werd op het bovengenoemde Catharinakerkhof in Eindhoven begraven tot 1857, omdat men aanvankelijk geen andere plek kon vinden. Weduwe Lunel-Geerding was de laatste die in een kerk werd

begraven, namelijk op 30.12.1865 in de Nieuwe Kerk in Amsterdam.

Wat gebeurde er met de gesloten kerkhoven en begraafplaatsen in de stad?

In veel gevallen werden ze geruimd en kreeg de grond een andere bestemming. In andere gevallen, vooral bij kerkhoven rond een kerk, verwijst een enkel monumentje tegen de kerkmuur of op het grasveld nog naar de voormalige functie. Soms is alleen de naam gebleven. In een aantal steden vind je het achtervoegsel 'kerkhof' in een straatnaam terug, verwijzend naar de middeleeuwse gewoonte rond de kerken te begraven.

Enkele voorbeelden.

Groningen: Akerkhof, Martinikerkhof & Nieuwe Kerkhof

- Het bekendste voorbeeld van een straatnaam, die verwijst naar een voormalig kerkhof, is op het monopoliebord te vinden: **A-Kerkhof** in Groningen. Het verwijst naar de ruimte rondom de middeleeuwse Der Aa-kerk in Groningen, waar vanaf de 12^e eeuw werd begraven; het kerkhof werd in 1828 geruimd.

- Het **Martinikerkhof** is een van de drie grote pleinen in de binnenstad van Groningen, dat tot in de zeventiger jaren van de vorige eeuw werd gebruikt als parkeerplaats, maar daarna werd omgevormd tot een klein parkje. Onder het plein lag waarschijnlijk al in de 5^e eeuw een voorchristelijke begraafplaats.

Aan de rand daarvan werd rond 800 de eerste (houten) Sint-Maartenskerk ofwel Martinikerk gebouwd, die diverse keren werd vervangen en uiteindelijk de huidige Martinikerk en Martinetoren (*d'Olle Grieze*) opleverde. Het kerkhof is in gebruik geweest tot 1828. De oudste graven in het eerdere heidense grafveld liggen tot onder de Grote Markt en dateren uit de 5e eeuw, die van het Martinikerkhof uit de 9e eeuw.

- Het **Nieuwe Kerkhof** is de benaming voor drie straten die samen met de Nieuwe Boteringstraat een rechthoek vormen rond de Nieuwe Kerk, die na de uitbreiding van de stad in 1660 werd gebouwd voor de protestanten. Er was al een begraafplaats, waar vroeger -buiten de stad- de pestdoden werden begraven. Inmiddels is het kerkhof vervangen door een grasveld met oude bomen.

's Hertogenbosch: Sint-Janskerkhof

De eerste Sint-Jan werd rond 1220 gebouwd. Vanaf die tijd heeft er rond de kerk een kerkhof gelegen. Vanuit de kerk werden velen naar buiten gedragen om op het Sint-Janskerkhof begraven te worden. Eén van hen was Jheronimus Bosch (1450-1516), die pas 500 jaar na zijn dood een grafsteen in de kathedraal kreeg bij de Noorderdeur, de uitgang naar het kerkhof.

Toen er in 1829 niet meer in de stad mocht worden begraven was de Sint-Jan vrijwel geheel omsloten door een kerkhof, maar pas op 18 mei 1858 werd de laatste dode op het kerkhof begraven. Een dag later werd het kerkhof gesloten en vanaf 1860 werd het geruimd. Dat niet alles geruimd werd bleek in 1984, toen bij een archeologisch onderzoek ruim 400 skeletten werden gevonden.

Wat van het grote kerkhof van de Sint-Jan is overgebleven, is een klein en sfeervol pleintje aan de noordoostkant van de kathedraal.

Nijmegen: Sint Stevenskerkhof

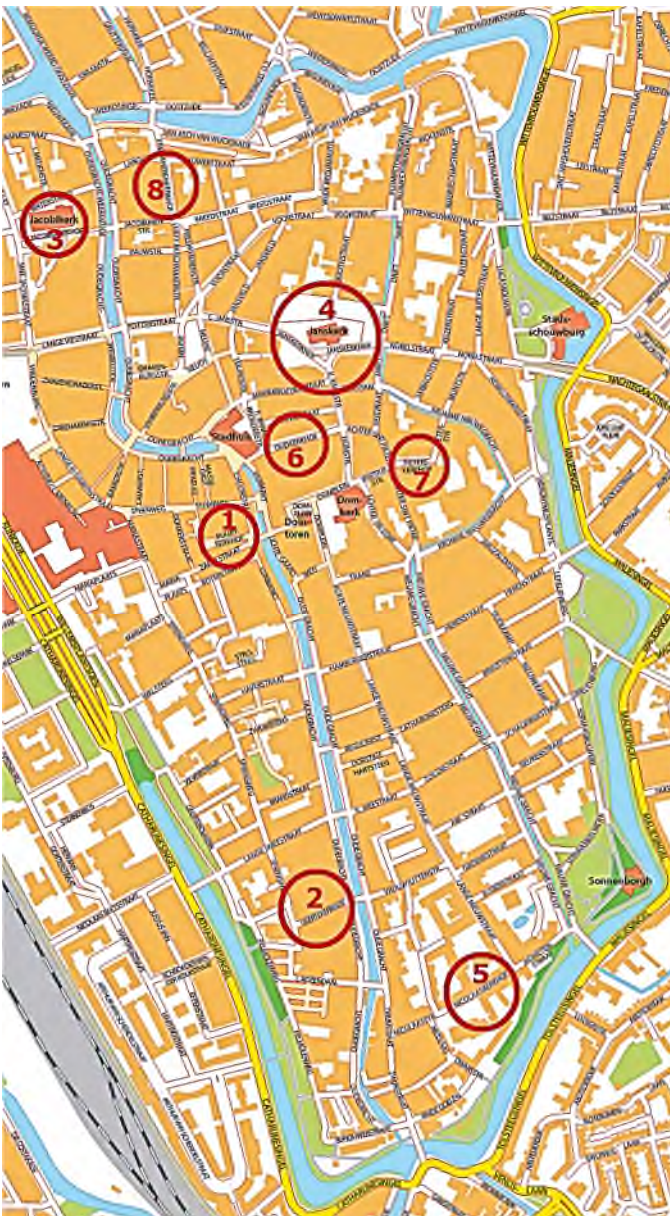
In een ovale cirkel rond de Sint Stevenskerk in Nijmegen ligt volgens de naambordjes het Sint Stevenskerkhof. De Sint Stevenskerk, waarvan de bouw in de dertiende eeuw is begonnen, heeft als grafkerk gediend; in de kerk liggen nog 464 grafzerken. Waar eens het kerkhof lag is nog slechts plaveisel en bebouwing te zien. Het kerkhof werd van oudsher beschouwd als de

stadsbegraafplaats, waar alle overleden Nijmegenaren werden begraven ongeacht hun geloof. Toen er vanaf 1829 niet meer in de stad mocht worden begraven, werd er begraven op begraafplaats Stenenkruisstraat, die al in 1811 was aangelegd. Er werd begraven tot 1905, later werd de begraafplaats omgevormd tot een wandelpark, het huidige Julianapark.

(foto's Eva György)

Utrecht: 8x ...kerkhof

Utrecht spant m.i. de kroon wat betreft straten, die eindigen op kerkhof. De straten en/of pleinen met dat achtervoegsel 'kerkhof' hebben overigens niet alleen het aanzien van een begraafplaats, maar ook het voorvoegsel 'Sint' verloren. Acht stuks, in alfabetische volgorde:

Buurkerkhof 1. Het **Buurkerkhof** ligt rondom de voormalige Buurkerk.

In de late middeleeuwen was deze kerk de grootste en rijkste parochiekerk van Utrecht. In 1975 werd de kerk buiten gebruik gesteld, vanwege het steeds kleinere aantal kerkgangers. Tegenwoordig zit Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement in het kerkgebouw.

Geertekerkhof 2. **Geertekerkhof** en **Kleine Geertekerkhof** liggen rond de Geertekerk, gebouwd in de 13^e eeuw en de kleinste van de vier parochiekerken van Utrecht in de Middeleeuwen. Nu is het de kerk van de Remonstrantse Gemeente Utrecht.

Jacobskerkhof 3. **Jacobskerkhof** is het terrein naast de Jacobikerk, in de Middeleeuwen een van vier parochiekerken binnen de omwalling van de stad Utrecht. De oudste delen van de kerk dateren uit de 13e eeuw.

Janskerkhof 4. Het grote plein bij de Janskerk is nu parkeerterrein en op zaterdag bloemen- en plantenmarkt.

Aan de zuidkant lag een kerkhof. Bij de aanleg van de HOV-busbaan in 2000 werden vele tientallen begravingen aangetroffen uit de Middeleeuwen. Onder meer kwamen sarcofagen en begraven vrouwen aan het licht. De kerk werd in 1040 gesticht en was een van de vijf kapittelkerken in Utrecht. Nu is het een protestantse kerk waar vaak een oecumenische dienst wordt gehouden.

Buurkerkhof
gebied om de Buurkerk 11e eeuw
Museumkwartier

Geertekerkhof
Museumkwartier

Kleine Geertekerkhof
Museumkwartier

Jacobskerkhof
gebied om de Jacobikerk circa 1125
Wijk C

Janskerkhof
Universiteitskwartier

Janskerkhof 1775

Nicolaaskerkhof 5. Dit plein ligt ten noorden van de kerk en doet dienst als parkeerplaats. De Nicolaïkerk ofwel 'Klaaskerk' doet al meer dan 800 jaar dienst als parochiekerk, nu voor de Protestantse gemeente Nicolaïkerk. In de kerk zijn enkele interessante funeralia te zien: grafzerken, het dodenmasker van landcommandeur Godard van Reede ca. 1704 en een Laatste Oordeelschilderij uit 1562.

Nicolaaskerkhof en Nicolaïkerk:

Laatste Oordeel: hemel en hel

Dodenmasker

Oudkerkhof 6. **Oudkerkhof** is nu een lange winkelstraat met chique winkels, die zich afficheert met *Oudkerkhof, jong en springlevend*, tussen 690 en 780 bevond zich hier naast de burcht *Trecht* een begraafplaats voor burgers.

Pieterskerkhof 7. **Pieterskerkhof** ligt bij de Pieterskerk, die stamt uit 1040. Tegenwoordig is de kerk in gebruik als Waalse kerk.

Predikherenkerkhof 8. **Predikherenkerkhof**. Geen kerk en geen kerkhof te zien in deze 140 meter lange straat, maar in de 13^e eeuw stond hier het klooster van de Predikheren of Dominicanen of Jacobijnen met het *Preeckerskerckhoff* bij de Predikherenkerk, die na de Reformatie in 1580 werd gesloopt.

volgende keer

ONDER HET PLAVEISEL 2 : PARKEERPLAATSEN

Opvallend vaak is een voormalige begraafplaats een parkeerplaats geworden